

Левицька Н.М.

*д.і.н., професор, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Національного
університету харчових технологій, nadejda_ist@ukr.net*

Україна, м. Київ

**РОЛЬ БРАТІВ МИХАЙЛА ТА ОЛЕКСАНДРА ГРУШЕВСЬКИХ У
МОДЕРНІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ
(ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

***Анотація.** У статті, на основі історичних джерел, проаналізовано роль братів Михайла та Олександра Грушевських у модернізації вищої гуманітарної освіти в Україні на початку ХХ ст. Доводиться, що М. Грушевський розробив програму модернізації гуманітарної освіти в Україні на ґрунті наукової об'єктивності та реалізації української національної ідеї в справі організації навчання на гуманітарних факультетах. Аналізується процес втілення в життя програми братами Грушевськими. Визначено роль братів Грушевських у національно-культурному відродженні та суспільно-політичному житті України.*

***Ключові слова:** брати Грушевські, викладачі, студенти, університети, модернізація, національне відродження, українознавчі дисципліни.*

Постановка проблеми. Українська наукова інтелігенція на межі ХІХ-ХХ століть вже усвідомлювала свою національну окремішність та мала прагнення до вивчення та збереження рідної мови і власних культурних традицій. Університетське питання у цей час надзвичайно загострилося, оскільки криза урядової політики в цій галузі виявилася раніше, ніж в інших.

Першими спробами науково-педагогічних працівників з реалізації завдань щодо впровадження української мови у вищі навчальні заклади та різні сфери життя на зламі ХІХ-ХХ ст. стали клопотання до урядових інституцій з

вимогами вільного використання рідної мови, виступи протесту на з'їздах, що відбувалися на той час у різних містах України, а також мовні дискусії на сторінках періодичних видань. Серед тих, хто першими порушував такі клопотання були й брати Михайло та Олександр Грушевські. Проте державницький проект «великої російської нації» виключав можливість запровадження української мови у процес викладання. Наукові дослідження професури гуманітарного профілю – істориків, філологів, економістів – рідко пов'язувалися з українською тематикою.

Розвиток університетів на початку ХХ ст. вимагав подальших перетворень, що й викликало появу декількох проектів наступних реформ 1901 р. та 1905 р. та ін. У грудні 1901 р. міністерство відновило автономію університетів. У 1904-1906 рр. було розроблено кілька нових проектів реформи вищої школи, в основу яких було покладено принцип автономії. Та всі ці проекти так і не були втілені у життя[1, с. 32].

Дослідженню проблеми приділяли увагу Л. Зашкільняк, В. Ващенко, Г. Бурлака, В. Ульяновський, Л. Винар, П. Сохань, В. Тельвак та інші.

Мета роботи. Дослідити та проаналізувати роль братів Михайла та Олександра Грушевських у боротьбі за відкриття українознавчих кафедр та поширення українознавчих дисциплін у закладах вищої освіти на початку ХХ століття. Показати їх роль у національно-культурному відродженні та суспільно-політичному житті України

Виклад основного матеріалу. Згідно проекту статуту 1905 р. відновлювалась університетська автономія, викладацька та студентська корпоративність, примітка до його 58 статті передбачала заснування в російських університетах кафедр національного спрямування[2, с. 29].

Початок ХХ ст. в історії Київського університету відзначився тим, що українська інтелігенція підняла проблему українізації вищої освіти в регіоні. 20 квітня 1906 р. представники української громади м. Чернігова (Д. Яворський, М. Коцюбинський, М. Федченко, Л. Шрамченко та ін.) порушили питання про відкриття в Київському університеті кафедр: української мови, літератури,

історії, етнографії і права звичаєвого, з викладами тих предметів українською мовою. 22 травня 1906 р. професори В. Перетц і Г. Павлуцький підписали подання до деканату історико-філологічного факультету, в якому обґрунтували необхідність відкриття українознавчих кафедр.

На їх підтримку у Київському університеті виступили українські громадські та культурні діячі: Михайло Грушевський, Іван Липа, Симон Петлюра, Дмитро Дорошенко, Борис Грінченко, Олександр Лотоцький, Сергій Єфремов та ін. 27 листопада 1906 р. студенти-українці передали до Вченої ради університету заяву з проханням відкрити українознавчі кафедри. Під заявою поставили свої підписи 1430 студентів. Однак проти цієї ідеї різко виступили ректор університету М. Цитович, реакційно налаштована частина професури й керівництво імперського Міністерства народної освіти. У 1907 р. за власною ініціативою професори А. Лобода й В. Перетц розпочали викладання в університеті української літератури, проте, невдовзі крамольний «експеримент» було заборонено[3, с. 601].

Михайло Сергійович Грушевський народився з генетичною любов'ю до України, і цією любов'ю були освячені усі його справи. Саме він спробував, у свій час, забезпечити право кожного українця навчатися рідною мовою та пишатися тим, що він українець. З власного досвіду він стверджував, що з кінця 1890-х рр. у Галичині розпочався рух за створення українського університету, до якого був причетний і сам, викладаючи у Львівському університеті історію України. Основою для появи цього проекту були україномовні кафедри цього вишу, на яких він наголосив. Це – українська мова, українська література, історія України, всесвітня історія, географія, цивільне і кримінальне право, судочинство, низка богословських кафедр. Потребу українського університету вчений пояснював тим, що у разі його появи різноманітні наукові потреби українського громадянства будуть задовольнятися українською наукою для того, щоб «українство жило своїм власним і повним життям»[4, с. 249].

М. Грушевський звертався й від наукового товариства імені Шевченка, запропонувавши «негайно повернутися до питання про створення самостійного

Львівського українського університету, який складався б з трьох факультетів – теологічного, філософського, юридичного і забезпечував успішний науковий розвій руського народу». Базою для нього мали стати українські кафедри діючого Львівського університету. Що ж до інших кафедр, то, на переконання М. Грушевського, в разі створення українського університету їх у переважній більшості посіли б «науково-кваліфіковані руські сили краю і заграниці», а незначну кількість можна на 2–3 роки доручили б заступникам, яких за якийсь час змінять підготовлені та атестовані українські науковці[5, с. 21]. Та до висловлених пропозицій у Відні не прислухалися. І в наступні роки М. Грушевський наполягав на реалізації висловленого проекту щодо утворення за державні кошти Львівського українського університету.

Повертався до цієї теми вчений і в 1910 та 1913 роках, сподіваючись, що що у недалекому майбутньому ця мета буде досягнута[6, с. 514]. Утім через Першу світову війну та політичні переконання Відня питання українського університету у Львові так і не було вирішено.

Щодо підросійської України, то М. Грушевський також піднімав аналогічні питання і намагався внести зміни у встановлені Росією університетські плани та програми викладання.

Вчений зазначав, що українська мова в університетській практиці Росії є лише другорядною, випадковою частиною мовознавчих курсів. З глибоким сумом і болем констатував М. Грушевський, що в університетах Росії викладається історія, історія літератури, мови: сербська, болгарська, чеська, і не викладають ні мови, ні літератури, ні права українського народу, найбільшого у слов'янській сім'ї після народу російського, і найбільш пов'язаного з ним історичними умовами і сучасними стосунками. Таке становище український науковець вважає аномальним. Більш того, академічна наука в Росії нічого не робила для того, щоб внести в коло викладання дисципліни, присвячені українському народу. Питання про створення українських кафедр знаходилося без будь-якого руху і в той же час предмети, які не є пріоритетними, чужими, екзотичними не залишалися без господаря, без відповідної кафедри[7, с. 20].

Про викладання історії він зазначає, що вона теж тяжіє до схеми «російська історія». Історія права і Київське право входять до поняття науки «історія російського права». Правові ж основи українського життя у найбільш пізні часи залишаються не дослідженими. Критична оцінка реалізації змісту гуманітарної університетської освіти М. Грушевським свідчить про глибоку суперечність, яка існувала між зафіксованим переліком навчальних дисциплін та забезпеченням їх викладання, враховуючи науковий рівень розробки навчальних курсів. Це з одного боку, а з іншого, не створювалися умови для формування національної самосвідомості студентів-гуманітаріїв в університетах України. «Українець, – пише М. Грушевський, – який усвідомлює культурно-національні інтереси свого народу має в принципі стояти за те, щоб в університетах України усі курси української програми викладалися б українською мовою»[7, с. 23].

На переконання вченого, необхідно ввести такі кафедри і курси в університетах України: українську мову, українську літературу, український фольклор, історію українського народу і української території з давніх часів; допоміжні українські науки: палеографію, дипломатію, огляди бібліотек і архівів, важливих для української історії і філології. Необхідно вивчати історію українського мистецтва, археологію і антропологію українського населення. У галузі юристпруденції: українське право, огляд політичного і адміністративного ладу різних частин українських територій, що входили до складу різних держав і діючих у них законодавств[7, с. 24].

Як ми бачимо, М. Грушевський розробив програму модернізації гуманітарної освіти в Україні на ґрунті наукової об'єктивності та реалізації української національної ідеї в справі організації навчання на гуманітарних факультетах. У цій справі завжди були вірними помічниками йому брат Олександр та й уся його родина.

Цю програму підтримувало й студенство університетів, бо вона відповідала реальним їхнім вимогам. Восени 1905 р. вимогу введення українських дисциплін, викладання українською мовою було висловлено

студентами-українцями Одеського університету. Рада Одеського університету висловилася за введення в університеті курсу української мови, історії української літератури, історії і географії. Причому мова викладання цих предметів була поставлена в залежність від національного складу студентів.

Українська студентська громада проявила жвавість і восени 1905 р. включила свої національні інтереси до резолюції Коаліційної ради студентів. Декларована в резолюції ідея національної автономії конкретизувалася окресленням українських інтересів в університетській освіті, а саме – запровадження у Новоросійському університеті курсів з історії України, української мови, історії української літератури для студентів історико-філологічного та з українського права для юридичного факультетів. Також висловлювалося побажання замінити назви Малоросія, малороси як неадекватні урядові терміни на Україна, українці[8, с. 104].

У грудні 1905 р. рада Новоросійського університету розглядала студентську петицію і, загалом не заперечувала можливість заснування в перспективі українських кафедр та запровадження викладання українською мовою за умови, якщо більша частина студентів у групах буде українцями. Питання про українознавчі дисципліни та кафедри обговорювалося в одеській Просвіті, членами якої були професори К. Сапежко, В. Лазурський, І. Радецький, приват-доцент історико-філологічного факультету В.М. Мочульський.

Доклала неабияких зусиль у популяризацію рідної мови науково-педагогічна діяльність викладачів Новоросійського університету. Восени 1906 р. до Новоросійського університету був зарахований приват-доцентом історико-філологічного факультету випускник Київського університету Олександр Сергійович Грушевський.

«Це справджуються мої бажання гарячі, дякую Богові милосердному й молюся єму, щоб був ти мені братом не тільки по плоті, але й по духу, щоб довелося укупі на одній ниві працювати» – з цими словами звертався до

молодшого брата Олександра Михайло Грушевський ще в студентські роки. І його молитви справдилися[9, с. 232]

О. Грушевський першим у 1907–1908 рр. запровадив у Новоросійському університеті в Одесі курс лекцій з історії України рідною мовою і попри те, що цей курс офіційно оголошено необов'язковим, в аудиторії збиралося багато студентів. Про цю подію писала українська періодика, зокрема газета «Галичина». У ній йшлося, що спецкурс О. Грушевського має великий успіх [10].

О. Грушевський планував створити в Одеському університеті кафедру української історії, та планам не судилося здійснитися. З поверненням до реакційної політики російського уряду надана в 1905 р. університетам автономія фактично скасовувалась, а із Новоросійського університету була звільнена прогресивна професура. На початку грудня 1907 р. ректором було призначено правого професора С.В. Левашова, який одразу ж посилив гонитву на прогресивних професорів. Викладання проводилось виключно російською мовою і будь-які спроби окремих викладачів перейти на читання лекцій українською мовою негайно припинялись. Так, під час читання українською мовою спецкурсу «Історія Київської Русі і Литовсько-Руського князівства», Міністерство освіти, адміністрація університету і місцева шовіністична преса розпочали проти О. Грушевського справжню кампанію цькування: йому винесли догану, відмовили в оплаті за розроблений спецкурс. Читання істориком лекцій українською мовою розцінювалось як службовий злочин. У листі братові – М. Грушевському до Львова він писав: «Тут почався похід проти української мови, цікаво, що вийде». Сподівання О. Грушевського, що «питання стане на ґрунт принципіальний, резолюція Совіта піде в основу», не виправдалися. У протоколах ради такої резолюції взагалі не виявилось. Використання української мови у навчальному процесі було потрактоване як його власна ініціатива і вся справа вирішувалася не на його користь, – так із розчаруванням писав він 26 лютого 1908 р. з Одеси до Львова[11, а. 78 – 79]. За поданням навчального округу міністерство освіти винесло О. Грушевському

догану з попередженням, що у разі повторення таких спроб він буде позбавлений приват-доцентства. Він змушений був піти з університету та залишити Одесу. О. Грушевський виїхав до Москви для наукової роботи в архівах, а в лютому 1909 р. був прийнятий приват-доцентом на історично-філологічний факультет Московського університету, про що було офіційно повідомлено ректору Новоросійського університету[12, а. 20, 26].

У Петербурзькому університеті був створений гурток українознавства. І з переїздом О. Грушевського до Петербурга керівництво гуртком перейшло до нього. У березні 1910 р. гурток був зареєстрований як «Український науковий гурток імені Т.Шевченка». За його статутом, членами гуртка могли бути професори, доценти і студенти. Завданням гуртківців було вивчення української мови, літератури, історії українського народу, збирання й дослідження відповідних матеріалів. Гурток мав право формувати свою бібліотеку та влаштовувати наукові зібрання з обговоренням рефератів, проводити дискусії. На засідання гуртка, з дозволу університетської адміністрації, можна було запросити осіб, які не мали відношення до університету[13, а. 61].

Олександр Грушевський завжди залишався гідним свого брата – гарним професійним педагогом, правдивим дослідником і щирим громадським діячем. З початком Української революції він повернувся з Петербургу, де обіймав посаду приват-доцента університету, і активно долучився до творення нових українських науково-освітніх інституцій. Член Української Центральної Ради, організатор архівної та бібліотечної справи, один із фундаторів Українського народного університету (1917), професор Українського державного університету, викладач 2-ої Української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства – так досить стисло можна окреслити багатогранну діяльність Олександра Грушевського доби Української революції.

Найбільшу популярність питання українізації мало в Київському університеті, його поставили студенти-українці. Перші обговорення дали привід виставити такі ж вимоги студентам-полякам. Студенти-українці

підтримали їх і навпаки. Вони нагадали Раді, що різні галузі українознавства зовсім не входять до кола університетського викладання, і в той же час викладаються у різних закордонних університетах. Студенти Київського університету висловили бажання, щоб українознавчі предмети викладалися українською мовою, а також вони просили створити українські кафедри. Резолюцію студентів університету підтримали політехніки, слухачки Вищих жіночих курсів, а також інших університетів України. Проте адміністрація університету не задовольнила ці вимоги студентів.

Аналіз матеріалів і документів щодо організації і змісту навчального процесу підтверджує, що в питаннях змісту навчання, складання планів і програм гуманітарні навчальні заклади були повністю зорієнтовані на державні стандарти.

Незважаючи на те, що питання українізації гуманітарної освіти в університетах України не було розв'язане і після революції 1905 року, можна з впевненістю стверджувати, що воно набувало все більше прихильників як у середовищі викладачів, так і студентів. Ці настрої та конкретні дії базувалися на діяльності відомих представників професури гуманітарних кафедр, до яких належали й брати Грушевські.

Висновки. Отже, брати Грушевські зробили вагомий внесок у модернізацію вищої освіти в Україні. Вони розробили і частково втілили в життя свій українознавчий проект по викладанню українознавчих дисциплін у закладах вищої освіти. Діяльність Михайла та Олександра Грушевських надзвичайно багатогранна, але головна справа їх життя, до якої долучилася майже уся їхня родина це – створення Українського університету.

Головну місію М. Грушевському визначила сама історія – стати на сторожі національної гідності, забезпечити право кожного українця пишатися тим, що він українець. Кожна його праця підпорядкована одній меті — «послужитися українському національному відродженню». У низці наукових праць М. Грушевський представив історичний процес поступового поширення та утвердження як надзвичайно важливої та невід'ємної складової закладів вищої

освіти – українознавчої складової. Він не уявляв української спільноти, як східної, так і західної, без вирішення цього питання, тому що це давало можливість самоідентифікації українського народу, відкривало можливості для духовного та національно-культурного збагачення українців. Вчений вважав, що поширення українознавчих дисциплін є одним із головних питань у реформуванні усіх рівнів освіти. Без його вирішення не може існувати національна освіта. Прагнення М. Грушевського «щоб довелося укупі на одній ниві працювати» з братом Олександром здійснилися. У модернізації освіти Олександр був для брата головною опорою, людиною, що поділяла думки, погляди, прагнення та дії. Усі висновки, що зробили брати Грушевські щодо реформування і модернізації вищої освіти звернені до української молоді та широкого загалу українського суспільства для пробудження національної свідомості та вирішення важливих національних питань.

Література

1. Объяснительная записка к проекту общего устава Императорских российских университетов. - СПб., 1905. - С.32 -33.
2. Устав Императорских Российских университетов. Проект, выработанный на совещании профессоров под председательством Министра народного просвещения гр. И.И. Толстого в 1906.-Спб.: тип-я МВД, 1906. - С.29.
3. Історія Київського університету (1834 – 1959) / За ред. О.З. Жмудського. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1959. – 629 с.
4. Грушевський, М. С. Історія України / М. С. Грушевський; упоряд. В. Г. Сар- бей. – К.: Освіта, 1992. – 271 с.
5. Меморіал Товариства до міністра просвіти в справі утворення самостійного українського університету у Львові // Грушевський М. С. Твори: у 50 т. – Львів: Світ, 2002. – Т.3. – С. 20-22.
6. Грушевский, М. С. Очерк истории украинского народа / Грушевский М. С.; сост. и ист.-биогр. очерк Ф. П. Шевченко, В. А. Смолия; примеч. В. М. Рычки, А. И. Гуржия. – 2-е изд. / М. С. Грушевский. – К.: Лыбидь, 1991. – 400 с.

7. Грушевский М. Вопрос об украинских кафедрах и нуждах украинской науки. / М. Грушевський. – СПб.: Тип-я «Общественная польза», 1907. – 48 с.
8. Резолюция студентов-украинцев [Документы, известия и заметки] // Киевская старина. – 1905. – Т. 91. – Кн. 11-12. – С. 102 – 110.
9. Грушевський, М. С. Автобіографія, 1926 р. / М. С. Грушевський // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського; упоряд. і підготовка текстів та фотоматеріалів, коментарі та примітки Демиденка А. П. – К.: Веселка, 1992. – С. 220-240.
10. Вісті з російської України // Буковина. – 1907. – 28 березня (10 цвітня). – С. 237.
11. Листи О. Грушевського до М. Грушевського. 29.01.1907 р. – 13.02.1908 р. – Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.281. – Ч.1. – Арк.71–79.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.17. Комісія з історії Комуністичної партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У (Всеукраїнський Істпарт). 1902–1939 рр. – Арк. 20, 26.
13. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Фонд 1235. Грушевські – історики, лінгвісти (1830 – 1958 рр.). – Спр. 1059. – Устав Украинского научного кружка имени Т.Шевченко в Санкт-Петербурге (Копия). – 8.03.1910 р. – Арк. 61 – 62.

References

1. Объяснительная записка к проекту общечего устава Императорских российских университетов. - СПб., 1905. - S.32 -33.
2. Ustav Imperatorskykh Rossiyskykh unyversytetov. Proekt, vyrobotannyi na soveshchanyu professorov pod predsedatelstvom Mynustra narodnoho prosveshchenyia hr. Y.Y. Tolstoho v 1906.-Spb.: typ-ya MVD, 1906. - S.29.
3. Istoriiia Kyivskoho universytetu (1834 – 1959) / Za red. O.Z. Zhmudskoho. – К.: Vyd-vo Kyivskoho un-tu, 1959. – 629 s.
4. Hrushevskiyi, M. S. Istoriiia Ukrainy / M. S. Hrushevskiyi; uporiad. V. H. Sarbei. – К.: Osvita, 1992. – 271 s.

5. Memorial Tovarystva do ministra prosvity v spravi utvorennia samostiinoho ukrainskoho universytetu u Lvovi // Hrushevskiy M. S. Tvory: u 50 t. – Lviv: Svit, 2002. – T.3. – S. 20-22.

6. Hrushevskiy, M. S. Ocherk ystoryy ukraynskoho naroda / Hrushevskiy M. S.; sost. y yst.-byohr. ocherk F. P. Shevchenko, V. A. Smolyia; pryemch. V. M. Ryshky, A. Y. Hurzhyia. – 2-e yzd. / M. S. Hrushevskiy. – K.: Lybyd, 1991. – 400 s.

7. Hrushevskiy M. Vopros ob ukraynskykh kafedrah y nuzhdakh ukraynskoï nauky. / M. Hrushevskiy. – SPb.: Typ-ya «Obshchestvennaia polza», 1907. – 48 s.

8. Rezoliutsyia studentov-ukrayntsev [Dokumenty, yzvestyia y zametky] // Kievskaiia staryna. – 1905. – T. 91. – Kn. 11-12. – S. 102 – 110.

9. Hushevskiy, M. S. Avtobiohrafiiia, 1926 r. / M. S. Hrushevskiy // Velykyi Ukrainets: Materialy z zhyttia ta diialnosti M. S. Hrushevskoho; uporiad. i pidhotovka tekstiv ta fotomaterialiv, komentari ta prymitky Demydenka A. P. – K.: Veselka, 1992. – S. 220-240.

10. Visti z rosiiskoi Ukrainy // Bukovyna. – 1907. – 28 bereznia (10 tsvitnia). – S. 237.

11. Lysty O. Hrushevskoho do M. Hrushevskoho. 29.01.1907 r. – 13.02.1908 r. – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. – F.1235. – Op.1. – Spr.281. – Ch.1. – Ark.71–79.

12. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. – F.17. Komisiia z istorii Komunistychnoi partii i Zhovtnevoi revoliutsii na Ukraini pry TsK KP(b)U (Vseukrainskyi Istpart). 1902–1939 rr. – Ark. 20, 26.

13. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. – Fond 1235. Hrushevski – istoryky, linhvisty (1830 – 1958 rr.). – Spr. 1059. – Ustav Ukraynskoho nauchnoho kruzhka ymeny T.Shevchenko v Sankt-Peterburhe (Kopyia). – 8.03.1910 r. – Ark. 61 – 62.

Levytska Nadiia

Doctor of historical sciences

Professor of the department of Humanitarian Disciplines of National

University of Food Technology nadejda_ist@ukr.net

**THE ROLE OF BROTHERS MICHAEL AND ALEXANDER
HRUSHEVSKY IN MODERNIZATION OF HIGHER HUMANITIES
EDUCATION IN UKRAINE (EARLY XX CENTURY)**

The paper is devoted to the activities of Hrushevsky brothers in case of modernization of the higher education in Ukraine. At the early 20th century Hrushevsky brothers created a new concept of humanitarian education, based on Ukrainian national idea. The concept was not just a theory and later was implemented by Hrushevsky brothers personally. In this paper, our goal is to estimate their achievements and to analyze its influence to the further development of humanitarian education in Ukraine.

Key words: *Hrushevsky brothers, teachers, students, universities, modernization, national revival, Ukrainian studies disciplines.*